

Stjepan Herceg Šimić

**INTERPRETACIJA RELACIJA IZMEĐU
FILOZOFIJE I PRAVA¹**

**INTERPRETATION OF RELATIONS BETWEEN
PHILOSOPHY AND LAW**

Sažetak

Tekst je prikaz knjige Muslije Muhovića „Filozofija prva“.

Summary

The text is a review of the book entitled „The Philosophy of Law“ by Muslija Muhović.

Nije nikakva providnost predodredila ili kontingentni stjecaj okolnosti učinio da ugledni (i otud valjda publicitetski samozatajni, tihi) sarajevski profesor Muslija Muhović najnovije filozofsko djelo napiše upravo sada, u vremenu potpune rascvjetalosti svoje intelektualne zrelosti i u dobu koje svoju suvremenost, vremenitost, pristalost uz vrijeme, *nuveau*, usuproćuje njegovom naporu, bilo kom obliku filozofiranja, a pogotovo filozofiranju o pravu, kada ne samo svjetska i globalna nego i naša lokalna, domicilna politika i ekonomska moć, informatička mreža, vojna snaga, trgovina, konsumerizam, simulakrum, jeftina oholost i brza slava odnose svoju Pirovu pobjedu nad mišlju i čovječtvom kao mjerom jurisprudencije, **us-pravnosti**. Posrijedi je onaj odjeljak naših života kad se neumitno

¹ Prikaz knjige prof. dr. Muslije Muhovića *Filozofija prva*, Sarajevo, 2008, str. 232.

približava, u našu svijest dolazi i nečujno prispijeva ono perom slavnog Meše Selimovića neponovljivo opisano doba, u *Dervišu i smrti*, kojem se svaki ljudski subjekt što drži do sebe, svoje **uspravnosti** i onih oko sebe osvrće iza sebe i pokušava svesti račune svoga intelektualnoga bavljenja i antropološkog trajanja, razloga postojanja ispod zvijezda. Pitajući se je li i koliko je *tmine*, neznanja, neprosvijećenosti, neuzdignutosti, neistine svatko pojedinačno oteo od svijeta tmine, zavirujući u njegovu istinitost i vlastite egzistencije. Ovim stavkom Muhović otvara i najavljuje svoju *Filozofiju prava*, uzimajući za moto djela jednu mudrost Lea Straussa, prema kojoj je filozofiranje izranjanje iz tmine na svjetlost sunca, dakle ne na svjetlo dana, već na vidjelo *sunca*, vidno *istine* kao *znanja*, pojmljenog kao opreke svijetu *stavova*, vraćajući nas Strauss i Muhović mudrim Grcima, antici kao izvoru naše refleksije, ružeći suvremenost i one koji preziru filozofiju, oholom lakoćom i nebrigom predajući je muzeju starina, u žute fioke i odaje prošlosti, “kulturi”, “civilizaciji”, onome što Platon naziva tminom, historicizmu, uvodno nas Muhović opominjući da filozofija prava nije za prosječni svijet, pučki realizam, zdravorazumsku svijest, dnevnu ugodu, karijeru i interes, već da zahtijeva misaoni napor cijelog Čovjeka, **pravnika filozofa**, da bi eventualno bio pravni pragmatik, pozitivist, funkcionar, prisabran dekonstruktivist i psihoanalitik sposoban da *iza* samih Stvari, Realnosti, Slika i Riječi vidi dalje, pogleda dublje, prozire stvarnije, osmatra istinitije, sagledava realnije, promišlja znanstvenije, i rasvjetljava ih snagom argumentacije, dokaza i snagom refleksije, kroz navođenje filozofije na pravo i prava na filozofiju, uz sve njihove diferencije, razmimoilaženja i nepodnošenja.

Slijedeći gore narečeni ili nazrijeti trag, naš kritičarski, analitički i prikazivački pogled unatrag na prijeđeni autorov spisateljski put razotkriva da recenziju ispisujem nakon prošlogodišnje pojave, objelodanjenja Muhovićeve sjajnoga *Uvoda u aksiologiju*, djela koje vraća dostojanstvo tu-bitku čovjekove *osobnosti* i sjećanje na prvjenac u onoj Jugoslaviji sličnog sadržaja nastalog iz pera Arifa Tanovića pod naslovom *Vrijednost i vrednovanje*, kako bih naglasio da naša sredina ima stanovitu tradiciju mišljenja o stvarima što ulaze u širi krug aliti repertoar Muhovićeve filozofskih

objekcija. I da je njegovoj *Filozofiji prava* prethodila cijela jedna (ona) aktovka Muhovićeve knjige, između kojih ističem nekoliko naslova: *Socijalna antropologija*, u više izvedbi, *Filozofija i egzistencija* I i II, *Uvod u etiku*, *Etika i kriminologija* do *Filozofije*, *Osnova marksizma*, *Marksizma i antropologije* iz 1987., ne smećući s uma njegovu prvu doktorsku tezu o **političkoj reprezentaciji** koju je ustrajno pripremao u čuvenoj sarajevskoj Vijećnici, u sali III, rezerviranoj za postdiplomce, istraživače i druge posvećenike teksta (uz sugestiju da je objavi, zbog interesa naše mlade države za djelima iz polja *demokracije*), nakon čega je uslijedila doktorska disertacija Muhovićeve iz filozofskih nauka i etike kao strožijeg njenoga područja. Ova nam je kratka parenteza i podsjećanje kroz jedan iznimno plodonosan rad i razućenu intelektualnu biografiju Muslije Muhovića potrebna da bismo istaknuli da imamo pred sobom jednu slojevitu i klasičarski obrazovanu figuru koja je prošla put neophodan svome predmetu i dosegla do točke kad se pojavljuju djela sa stanovitim zavještajućim uklonom i potencijalom. Smjeram naime na stavak koji glasi da je djelo *Filozofija prava* Muslije Muhovića nastalo u zreloom dobu, poslije niza provjera i iskušavanja u vrlo zahtjevnim oblastima politologije i antropologije, etike i aksiologije, egzistencijalizma, kriminologije i marksizma, preko njih utirući put najnovijem djelu, na neki način ponavljajući slično iskustvo jednog Hegela koji svoju *Filozofiju prava* ispisuje također u zreloom dobu, njome zaokružujući zamašiti filozofski i intelektualni razvoj, bez obzira na ironične opaske nedoraslih mu cinika o prilježnom sekretarstvu velikog filozofa Caru, Monarhu i na štetu epistemičkog služenja intencijama svjetskog duha, i njihovom zaboravu duboke ironije s tim istim Monarhom kao **prirodom** bez svoga **subjektiviteta** koja stavlja samo točku na “i” – opisanom u *Filozofiji prava*, njenom trećem odjeljku, posvećenom Državi kao zemaljskom božanstvu, Bogu što kroči Zemljom.

Sljedeće ime koje valja spomenuti u ovoj recenziji je djelo *Filozofija prava* nastalo ispod pera prof. Ljube Tadića, prije tridesetak godina, u izdanju zagrebačkoga “Naprijeda”, ako me dobro služi čulo sjećanja, moja intimna mnemonika ili memoaristika, uz slavnog Nerkeza Smailagića i njegova politfilozofska djela, našeg možda najvećeg političkog filozofa (nakon Jurke Križanića

i njegove *Politike*), a potom i životno djelo Zdravka Grebe *Marx i Kelsen. Krićka analiza Kelsenove kritike naućne osnovanosti Marxovog shvatanja društva, države i prava*, Sarajevo, 1979, str. 267 (u mojoj je biblioteci i navodim joj pun naslov), usređujući našu pažnju na još striktnije primicanje strukturi Muhovićeva djela, legitimirajući našu **tekstualnu**, literarnu, filozofsku pristalost za temu ove vrste i blago izgrađujući vlastiti teorijski okvir potreban svakoj recenziji. I kada sam već kod toga, valja reći da je Muhovićeva *Filozofija prava* jedna znalaćki složena, raspoređena, komponirana, uređena i organizirana struktura sastavljena iz četiri glavna poglavlja: I. Pojam, predmet i sadržajni elementi filozofije prava (7-27); II. Filozofija prirodnog prava u antici, skolastici i novovjekovlju (28-99); III. Nestanak prirodnog prava u filozofiji njemaćkog klasićnog idealizma (100-165); IV. Suvremena filozofija prava i njeni glavni pravci: obnova prirodnog prava u filozofiji o prirodi stvari (166-225). Nastavljajući našu recenziju otraga, s kraja djela, slijedom tradicije **postmodernog romana i teksta**, moguće je primijetiti da prof. Muhović izlaganje filozofije prava završava velikim estetikom N. Hartmannom, njegovom aksiologijom prava (222 i d.), tako potvrđujući važnost svog *prethodnog* obrazovanja u sferama aksiologije i etike i naprijed rećenim djelima, dok otvaranje četvrtog poglavlja odvodi u Muhovićevu pretragu filozofije pozitivnog prava H. Kelsena i G. Radbrucha, u Kelsenovu čistu teoriju prava i veze objektivne znanosti i kritićkog pozitivizma, i na Radbruchov filozofsko-pravni relativizam, razvijen kroz koncepciju argumentacije i logiku pravde i razuma, i konaćno, na pregled filozofije o “prirodi stvari” i obnovu prirodnog prava. Prije svršetka posla s Hartmannom, Muhović analizira Rawlsovu teoriju pravde kao nepristranosti (ispravnosti) ili ćestitosti, obznanom triju crta pravde (teorija, institucije i ciljevi). Treći dio studije opisuje nestanak prirodnog prava u klasici njemaćkog idealizma kojega otpoćinje Kantova znanost o pravu, državi i građanskom društvu, a onda slijedi Fichteov nauk o pravu i državi, Schellingova kritika prirodnog prava i subjektivni pojam prava kao reda, metafizika države kao “objektivnog idealizma slobode”, diferencija etike i pravne nauke, forme i individualne volje, pravo kao objektivni poredak i “Sistem transcendentalnog idealizma”, te Hegelova filozofija države i prava ili kritika liberalnog građanskog individu-

alizma: pravo i sloboda, vlasništvo, porodica, građansko društvo, država kao supstancijalna volja, filozofija države i povijesti, sa Stahlovom kritikom Hegela iz ugla pozitivne filozofije države. Drugo poglavlje pruža pojam i kontinuitet prirodnog prava i njegove promjene, razlikovanje prirode i zakona (sofisti) te njeno napuštanje kod Sokrata, Platona i Aristotela, i Ciceronov nauk prirodnog prava, uz **pravdu** kao središte Sokratova, Platonova i Aristotelova učenja. Slijedi Toma Akvinski ili prilagodba Aristotela kršćanstvu, teorija racionalnog prirodnog prava 17. i 18. stoljeća i Rousseauovo revolucionarno prirodno pravo: pravo kao univerzalna moć (Leibniz), Spinozin društveni ugovor i moć, Hobbesovo prirodno stanje, prirodno pravo i državno pravo, nepodnošljivost prirodnog stanja, *bellum omnia contra omnes*, podnošljivost građanskog stanja, Leviathan, predziđe moderne teorije pozitivnog prava, Lockeova prirodnopravna filozofija: prirodno pravo i prirodni zakon, društveni ugovor kao ishodište tranzita prirodnog stanja u građanski status, granice političke vlasti i privatno vlasništvo, Vicova ideja prirodnog prava naroda i Rousseauova teorija prirodnog prava kao kritika moderne. Napokon, prvo poglavlje izlaže pojam, predmet i strukturu filozofije prava, kriterije njenog definiranja, kao i povijesnost i odnos filozofije i prava.

Razmatrajući što jedan filozof može naučiti od prava i, *vice versa*, što pravnik može naučiti od filozofije, Muhović se okreće vezi filozofa i prava, uvodeći u priču dvije škole: kritički pozitivizam H. Kelsena, koji u *Čistoj teoriji prava* prigovara Schlicku i Ayeru da etici osporavaju normativnost i vide je empirijskom znaošću. Kelsen odbija i Kantov kategorički imperativ kao rješenje problema pravde, učeći filozofa da problem **prava** traži bez **pravde**, jer je pravda prazna formula, odbacujući i Platonovu ideju apsolutnog dobra i pravde kao sreće. Drugoj školi pripada Perelman, koji u *Pravu, moralu i filozofiji* prigovara Platonu, Descartesu i Spinozi da **praktične** probleme nastoje rješavati kao **epistemičke**, prezirući pravne tehnike, ističući da filozof i sudija žele saslušati oprečna gledišta prije nego što se odluči, te im uloga nije da opisuje i tumači što je stvarno, kao naučnik, već da zauzme **stav** prema stvarnom. Razlika između filozofije i pozitivnog prava je u tome što u pravu potreba da se utvrdi neki poredak traži da autoriteti imaju ovlasti za odlučivanje, čega nema u filozofiji, jer u njoj nema autoriteta koji

nekim tezama može dati status presuđene stvari (25). Perelmanova teorija argumentacije, univerzalni auditorij i logika pravde i razuma bitni su filozofiji prava i kritici filozofije pozitivnog prava i pravnoj znanosti, dijalogu filozofa i pravnika. Držeći da Muhovićevo okretanje pogleda pravnika prema filozofiji odgovara mom upućivanju sve kulturalne, društvene, povijesne, humanističke znanosti, teorijske refleksije prema **tekstu**, jeziku, književnosti, kulturi i semiotici u njenom širokom obuhvatu, valja skrenuti pažnju na to da i predgovor *Filozofiji prava* počinje nestandardno, literarno i esejistički, ne samo u nakani da pričom o **prirodi** prizove u svijest priču o prirodi prava i ljudskog dostojanstva nego i da kroz zagovor ljepote, umjetnosti, estetike i čistoće kao takvih pusti prirodnosti da dođe do potpunijeg izražaja, što joj sprječava i sobom zastire naš suvremeni antifilozofski svijet obuzet formama duhovne fragilnosti, intelektualne lakoće egzistencijske jeftinoće i lagode, kroničarskog hedonizma i narcizma, svojim medijskim, političkim i **pravnim spektaklom**, slavom, predstavom, simulakrumom i inscenacijama izlažući bespoštednoj kritici koncept, projekt dekonstrukcije temelja ljudskog postojanja, čiji su pravo, pravda i sloboda nezaobilazan aspekt. Muhović kao da zaziva boga Pana: “Jutarnje šetnje šumskim stazama, diveći se ljepotama prirode, majke života i baze spoznaje raznovrsnih enigmi, čiji je mir uznemiravao cvrkut ptica – bile su izazov mnogim pitanjima iz sfere praktičke filozofije. Rezultat je *Filozofija prava*, čija je problematika stara gotovo koliko i sam čovjek” (3), premda se ova disciplina u svom strogom značenju pojavljuje tek s Hegelovom *Filozofijom prava* (1821), nestankom prirodnog prava kog priprema Kant i dovršava Hegel razumijevanjem filozofije prava kao **filozofije slobode**, uz opće važenje načela reciprociteta u svakoj disciplini i području subjektivnosti.

Za Muhovića možemo reći da je moderni klasičar ili klasični modernist budući da polazište njegove filozofije prava pripada razmatranjima antičke filozofije, književnosti i mitologije, Kantove i Hegelove filozofije prava, ali na njima ne ostajući i razvijajući svoju filozofiju prava u smjeru već narečenog N. Hartmanna i J. Rawlsa, iako ovog obilno kritizira u odjeljku Kritičke refleksije spram Rawlsove teorije pravde (219 i d.). Svjedoči to stav da Kantov

misaoni obrat pruža utemeljenje filozofije **slobode** u sferi prava umjesto filozofije **prirode**, darujući središnje mjesto **subjektu** koji je oslobođen zakona prirode, dok rani Hegel prihvata stoičare, da je sloboda spoznata nužnost, ali ih kasnije odbacuje, kao i Kantov subjektivni idealizam. Muhović drži da su Kant i Hegel na raskrižju klasične i moderne filozofije prava i potiču ideju umnog uređenja društva i države koji se pojavom njemačke klasične filozofije rastaju od ontoteologije prirodnog prava gdje preteže **pravda**, posao obavljajući **kritičkom** filozofijom prava i prirode u pravu. Proces otvaraju Hobbes i Rousseau, prvi kritikom klasike i prirode kao uzora, ali priroda ostaje mada se društvo počinje ravnati prema mjeri izvan prirode. Hegelova jurisprudencija odbija prirodu kroz Hobbesovu tezu o okrutnosti prirodnog stanja, kaže Muhović, jer već Hume filozofiju prava ne izvodi iz činjenice, ni trebajuće iz datog. Ove se dedukcije možemo osloboditi ako je riječ o ponašanju suglasnom s običajem, tradicijom, ali **dokazivanje** spada u nadležstvo onoga tko misli da je uobičajeno ponašanje nepravedno i ne onoga tko prihvata običaje. Za obaranje neke hipoteze valja imati **dokaze**, i to je bitni posao sudije, pravnika, a filozofi i pravnici se pitaju što jedni od drugih mogu naučiti: ipak ostaju razlike u načinu i kriteriju postavljanja samog pitanja i odgovora na nj, jer odgovor na pitanja filozofije prava su za nju pitanja, što nije slučaj za pravnu znanost (3). Ukazujući na razliku između Kantova pojma države kao vanjske i Fichteove države kao zaštitnika ličnosti i pravne sigurnosti, iako odbija pravo države da se upliće u savjest, i Hegelova pojma države kao supstancijalne volje konkretne slobode ili umne države, jer je država kolektivni mislilac, Muhović dodaje i razliku ovih filozofa i **pozitivista** koji se od Humea do Ayera odriču filozofske upotrebe praktičkog uma i reduciraju se u sferi djelovanja na tehnički um, što ne znači da racionalističku tradiciju zapadne filozofije u individualnom postupanju i kolektivnom djelovanju i želi graditi etiku, filozofiju prava i političku filozofiju, treba odbaciti, jer ni jedno filozofsko pitanje i pravo nije moguće objasniti bez filozofske tradicije (4). Ali nema ni u **pravnoj teoriji** slaganja, što pokazuju razlike između W. Meihofera, koji potencira vezu prava i egzistencije kao osnove ontologije prava, i Radbruchovog pravnog pozitivizma i relativizma,

s jedne, i Kelsenove čiste teorije prava ili kritičkog pozitivizma i Perelmanove teorije argumentacije, s druge strane – onom tko poznaje *teoriju teksta*, znanost o književnosti, filozofiju moderne klasike i post-modernosti, duhovna kretanja u poststrukturalizmu, lingvistici, semiotici, dekonstruktivizmu, ženskom tekstu i fragmentarizmu neće biti teško snaći se u tekstu filozofije prava, njenim gledištima i polemikama. Muhovićeve *Filozofija prava* nastoji objasniti što je filozofija prava, njenu strukturu i suvremeno stanje, s okretom na njene početke kao samokritičku proradu spoznaje njezinih vlastitih oholosti, bludnji i zastranjenja kako nam se ukazuje središnja teza četvrtog poglavlja s akcentom na obnovi prirodnog prava u filozofiji o prirodi stvari (166 i 200) kao polemika ili komunikacija ili dijalog između Amerike i Europe, anglosaksonstva i kontinentalne metafizike, između pragmatizma i filozofičnosti, pozitivizma i kriticizma, realizma i racionalizma, civilizma i kulture, liberalizma i demokracije. Posebno to izražava *politička* dimenzija filozofije prava, jer jedni filozofiju prava vide preko filozofije države (Jhering itd.), drugi ističu vezu etike i teorije države (Perelman itd.), treći slijede Heideggerov odnos između filozofije prava i ontologije, četvrti teoriju prava istražuju u kontekstu političke filozofije (E. Weil itd.), dok se peti okreću odnosu filozofije prava i gnoseologije, ili aksiologije (N. Hartmann itd.). Muhović naglašava **prirodno pravo i pozitivnost prava** kao nosive pojmove *Filozofije prava*, ističući da ideja prirodnog prava kao prirodnog zakona dolazi od stoičara i neoplatoničara i prispijeva do moderne, kada prirodno pravo iščezava u Kantovoj epistemologiji, ukazujući da Leo Strauss griješi kad iznosi tezu da prirodno pravo dokrajčuje historicizam, Savigny, jer u 19. stoljeću počinje prevaga pravnog pozitivizma i svodenje Uma na tehničko-instrumentalni razum, da je stvarno ono što je empirijski dokazivo, svodeći stvarnost prava na pozitivne zakone, da pravo postavlja onaj koji ga može provesti (G. Radbruch), reagira pravni pozitivizam na filozofsku tradiciju prirodnog prava. Lijeva, kritička, klasičarski moderna, kulturalna, filozofska i androgina crta Muhovićeve filozofije prava reagira tako što u priču uvodi Heideggera, Adorna, Gadamera i E. Blochovu analizu odnosa između prirodnog prava i pozitivnog prava u *Prirodnom pravu i ljudskom dostojanstvu* i *Oproštaju od utopije*, pokazujući

ovisnost prava i morala o ideološkim i društvenim interesima, da izvršni aparat prava i pozitivno pravo služe vladajućoj klasi. Nepotkupljiva, postojana i eironička, kritička, antropoetička, naivna, slobodarska i uzvišena, ali otud ne esencijalistička i ohola umnost i cerebralnost Muhovićeve konstatira da različita mišljenja nastala kroz povijest filozofije pružaju uvide budućim naraštajima i nama današnjim da su pravda, istina i sloboda najuzvišenije vrijednosti, čiji smisao dolazi do izražaja u staroindijskoj misli koja drži da bez toga nije moguće ni jednu stvar pravilno riješiti i da je bjekstvo od njih znak misaonog i djelatnog stranjanja i gubljenja smisla života, završavajući s Aristotelom, da je bez **pravde** naš život nemoguć, a ukoliko je moguće ne vrijedi da ga čovjek živi.

Odvažujući se krhkom i fragilnom pokušaju iznošenja zaključnog suda o *Filozofiji prava* prof. dr. Muslije Muhovića, slobodni smo ovaj iznimno vrijedni, slojeviti i obrazovani rukopis toplo i svesrdno preporučiti njegovom što skorijem objelodanjenju, štampanju, izlasku na svjetlost, da služi ne samo svojoj primarno sveučilišnoj, univerzitetskoj svrsi, nego i na ugled i ponos našoj kulturnoj, filozofskoj i političkoj javnosti, koja Muhovićevo *Filozofijom prava* dobija u ruke jedno zgusnuto djelo i pruža temeljna filozofska razmišljanja o ovoj **arheomoderno**j disciplini, potičući svakog od nas na mišljenje o nama samima i kritičko preispitivanje koliko smo postali duhovni malograđani i intelektualni mediokriteti, juristički cinici, politički skorojevići i civilizirani barbari, bez osjećaja za ljudsko dostojanstvo, uspravnost i smisao za pravdu u poimanju i praktici prava, skloni svladati što brže *kratki kurs* neke discipline, znanosti i struke, već radnog mjesta, tekuće funkcije, produkcije i profesije kao našega egzemplarnoga fahidiotskog trajanja na način tržišnih prirepaka i antiduhovnih robova, antikulturnih priključaka, hiperprofesionaliziranih robota i barbarogenija koji u drugoj fazi svog postojanja i hiperproduciranja počinju fizički ubijati, uklanjati nas s lica ovoga svijeta i života – iz čiste **dosade** i **zabave** kao pokretačkog “razloga” i motiva. U nadi da mi prof. Muhović neće zamjeriti što sam u artikulaciju jedne od svrha tiskanja njegova djela o pravu i pravdi, slobodi i dostojanstvu uveo događaje iz našeg svakodnevlja, bez primisli da njima prizivam manir medijskog, političkog i **pravnog spektakla**,

zaključno ću reći da bez **pravde**, ili *ne tek* bez prava, **pozitivnog juristeraja**, kako ga je pravdoljubivi Krleža volio pojmiti u nizu svojih djela, asocirajući na **pravni kupleraj**, nema *izgleda* nitko od nas, kao ljudski subjekt, ali ni zemlja Bosna i Hercegovina, na što je, za divno čudo, ukazivala samo teologija kad je npr. opisivala Dayton kao ludačku košulju koju nam je obukla međunarodna zajednica. Smisao mog zazivanja onog nemila sarajevskog događaja u vezi s našim i svjetskim bivstvom prava, slobode i pravde, demokracije i ljudskog dostojanstva nadalje se prepoznaje u pokušaju, izraženom tijekom recenzije i prikazivanja Muhovićeve *Filozofije prava*, da njen intelektualno *teški*, filozofski veoma zahtjevni tekst, blago dekonstruiram i približim lakšim, fragilnijim, androgeničkim, fragmentarnim formama što ih nadaje teorija **teksta i ženskog pisma**, androgina kritika, pravnost, antropologija, estetika i politika, sklona uozbiljenju filozofije prava kao njenom ostvarivanju, ne potiskujući u stranu nužnost studija klasike u pravu, politologiji, sociologiji i psihologiji svakodnevna života kako ga vidi Ujevićeva *Svakidašnja jadikovka* kao jedna izrazito **optimistička** pjesma koju vodi njen bohemski i eironski duh, bez kojeg nema filozofije kao životne i egzistencijalne umnosti, spoznate nužnosti i slobode.

P.S. Sebi samom dopuštajući pravo i slobodu da načas pokušam promišljati s **rubnoga** ili graničnog položaja cijele ove tematike, možda je u jednom odjeljku studije koju izražava *Filozofija prava* prof. Muhović mogao određenu pažnju pridati izlaganju gledišta islamskog prava, filozofiji, ontoteologiji i aksiologiji **šerijata** kao kulturalne i tradicijske komponente individualnog i narodnog identiteta i pravnosti kao jednog od njegovih aspekata. Prijedlog je nastao u kontekstu iščitavanja vrijedne studije Ingmara Karlssona *Vjera, teror i tolerancija. Eseji o religiji i politici* (Tuzla, 2005), a poglavito u svjetlu njegovih napomena o euroislam i Bosni i Hercegovini kao društvenoj, povijesnoj, političkoj i pravnoj zajednici i odbijanja onog parlamentarnog zahtjeva koji je temu dotakao preko **ženidbenog prava** – ako sam stvar dobro shvatio, da bi se stvari razbistrile, koliko to može filozofija prava kao sinteza filozofije i prava. Također pod dojmom jedne druge vrijedne knjige, one Luciana Canfore *Demokracija* (Clio, Beograd, 2007), možda bi vrijedilo pokušati konkretizirati filozofiju prava u sferi *prava*

na građanstvo, od Grka naovamo, ne samo kroz oblike vladavine nego i glede njene suštine, ili dijalektičkog, oksimoronskog, bicefalskog i dramskog bivstva: o vječitoj vrtešci između vladavine naroda i oligarhije, većine i manjine, pravde i prava. Potvrđuje to da Muhovićeve *Filozofija prava* otvara niz pitanja i potiče na mišljenje, ne ostavljajući čitača hladnim svojim filozofskim štivom, kad udžbenička priroda studije stremi, skoro hegelovski, ukidanju kroz svoje ostvarenje, živeći kao **intelektualni tekst**, a ne kao **pedagoška** tvorba koja vas čini frigidnim, figurirajući kao obvezno i dosadno štivo koje se zaboravi čim se knjiški svlada. Nije tu posrijedi jeftina samodopadna pohvala mojoj postavci o *tekstu* kao ishodištu svake filozofije, discipline i znanja, već demokratsko pravo i sloboda svake svijesti i discipline na njeno bivstvo kao čitačko, kritičko, interpretacijsko i medijsko **pravo** u kojem *opća estetika* razgovara s *komparativnom* i čak **televizijskom**: načelno i realno, važi to za pravo i njegovu filozofiju, psihologiju, sociologiju, mediologiju (opaske o pravnom spektaklu) gdje je opća estetika adekvat filozofiji prava. Navodi to na stav da mi danas nismo toliko baštinici jednog Hartmanna, Rawlsa itd., koliko Hobbesa i Rousseaua itd., čime se prosvjetiteljska ideja koju studija slijedi ne dovodi u pitanje, već se nastoji čitati stilom *konkretnim*, kao svaki tekst, izričaj, forma, uključujući slobodu i pravo na Ja viđenje, gledanje, slušanje kao **demokratsko pravo** prvog reda, o kojem filozofija prava, kad se izmjesti u jednoj mjeri iz središta kojeg pruža država, društvo, institucije i pravnost u svom striktnom određenju, npr. *pravo na informiranost* ili *pravo na multikulturalnost* kao individualno pravo kolektiviteta koje se naoko vraća feudalizmu, privilegiju manjine, a zbiljski otvara prostor slobodi, pravu, pravdi, pravnosti i ljudskom dostojanstvu, s kojim nije uspio na kraj izaći **liberalizam** – to svjedoče studije W. Kymlicke i nervoza u našim raspravama o pojmu konsocijacije, uz svoje afirmacijske i nihilističke apriorije, bez volje da se sasluša drugog. Ili da se otvori priča o filozofiji prava kao bitno **Ženskog** kojim se filozofija prava u današnjem svom obliku i postojanju privodi dekonstrukcijskom pravu feminologije, pokazujući liberalnu političku filozofiju i republikansku ideologiju i ustavnost kao primarno **nedemokratsku**: *auctoritas* i *potestas* ...